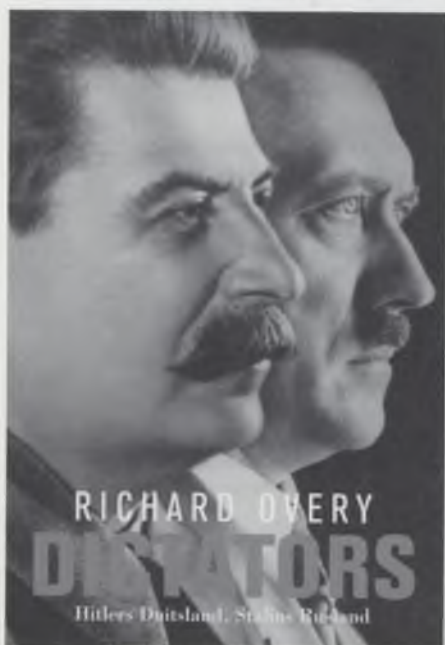

Over monsters en mythen

Bespreking van Richard Overy,
'Dictators, Hitlers Duitsland
en Stalins Rusland'

(De Bezige Bij: Amsterdam
2005), 767 blz., prijs € 39,90.

**Kleio-redacteur Ger van der Drift is
docent geschiedenis aan het Penta
College in Spijkernisse.**

De Russische tolk Valentin Berezjkov werkte in 1940 enkele maanden in Berlijn. Hij maakte deel uit van de commissie die toezicht hield op de leveranties van Duitse technologie aan de Sovjet-Unie, waarover beide landen eerder dat jaar een handelsverdrag hadden afgesloten. Het verbaasde hem dat alles hem zo bekend voorkwam.

'Dezelfde verafgoding van de leider, dezelfde massabijsenkomsten en parades... het lijkt allemaal heel sterk op elkaar: pretentieuze architectuur, heldhaftige onderwerpen in de kunst zoals in ons socialistisch realisme... ideologische hersenspoeling op grote schaal'.

Toen hij zag hoezeer het publiek tijdens redevoeringen van Hitler in vervoering raakte, moest hij denken aan Stalin die op het balkon van het Leninmausoleum een parade van enthousiaste communisten toe-zwaaide.

Toch kon Berezjkov die vergelijking indertijd, zo zou hij later vertellen, 'zelfs tegenover mezelf' niet maken. Hij beseftte terdege dat er een groot verschil was tussen de dictaturen. Stalin wilde dat de bevolking werkte aan de socialistische toekomst, waar-in iedereen gelukkig en gelijk was. Hitler was van plan een wereldrijk voor het *Herrenvolk* te veroveren door middel van 'een bloedige oorlog'.

Berezjkov had gelijk. Ondanks de overeenkomsten die hij waarnam, bestond er inderdaad een wereld van

verschil tussen de ideologische doelstellingen van beide systemen. Maar in de praktijk waren, zoals verderop zal blijken, de verschillen schrikbarend klein.

De Britse historicus Richard Overy heeft met zijn vuistdikke *Dictators* een taboe aangeroerd dat in eerste instantie al door Ernst Nolte was doorbroken. Met diens conclusie uit 1986 dat de Duitse vernietigingskampen in feite niets anders waren dan een 'rationeel' antwoord op de Russische dreiging en hun logische en feitelijke precedent vonden in de Sovjet-Goclag, maakte hij een storm van verontwaardiging los in de historische wereld; een storm die bekend is geworden als de zogenaamde *Historikerstreit*.

Hierna durfde eigenlijk niemand meer zijn vingers aan het onderwerp te branden.

Bovendien was er ook nog een praktisch probleem. Sinds de jaren tachtig is er, vooral in de Bondsrepubliek, een stortvloed van studies verschenen over de nazi-tijd, terwijl de specialisten in de Sovjet-geschiedenis – noodgedwongen – vaak speculatief werk moesten afleveren bij gebrek aan betrouwbaar bronnenmateriaal. Immers de Russische archieven bleven tot 1990 hermetisch gesloten.

Hierna was er opeens veel meer mogelijk. Het eerste blijk hiervan was de dubbelbiografie van Allan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, die verscheen in 1991. Bullock durfde de vergelijking tussen de bei-

de systemen echter nog niet aan. Overy dus wel, al is hij er bijna per ongeluk in verzeild geraakt. Enkele jaren geleden begon hij aan een onderzoek dat geheel gewijd was aan de manier waarop de Russen de Tweede Wereldoorlog hadden ervaren. Hierbij richtte hij zich ook op een vergelijkend onderzoek van de Duitse en de Russische oorlogsmachines en verbaasde zich vervolgens over de overeenkomsten. En van het een kwam het ander.

Probleemstelling

Overy heeft een tweeledig doel voor ogen. In de eerste plaats wil hij materiaal leveren voor het debat over de vraag in welke opzichten de twee stelsels op elkaar leken of juist verschilden. En in de tweede plaats – misschien nog wel belangrijker – probeert hij te weten te komen hoe zo'n persoonlijke dictatuur eigenlijk werkte. Maar al lezende merk je dat hij toch vooral inzicht wil krijgen in de verschillende historische processen en mentaliteiten, die de twee dictaturen tot een zo grootschalig moorden hebben gebracht.

De auteur heeft geen eigen archief-onderzoek verricht; het boek berust geheel op literatuurstudie, maar wat een Sisyphusarbeid moet dat zijn geweest! Notenapparaat en bibliografie beslaan tezamen meer dan 120 pagina's, zodat degene die het werk heeft gelezen, en dat is bepaald geen straf, geheel op de hoogte is van de tot nu toe vergaarde kennis op dit gebied.

Overy begint met een beschrijving van de desintegratie van Duitsland en Rusland na de militaire en diplomatieke nederlagen van 1918. Tegelijkertijd beschrijft hij het ongewone levensverhaal van Stalin en Hitler voordat zij aan de macht kwamen. Hij betoogt dat we van geen van beiden veel vernomen zouden hebben als de stormachtige economische en politieke ontwikkelingen van de jaren twintig hun niet in de kaart hadden gespeeld. Beiden beschikten ook ongewone gaven die hen in staat stelden van deze omstandigheden optimaal gebruik te maken. Hitler was een ongewoon begaafd spreker, een inspirerende partijleider en voor

veel Duitsers een persoon van Mes-sianistische allure. Stalin maakte op zijn kameraden de indruk onmisbaar te zijn voor de partij door zijn buitengewone leidinggevende capaciteiten en zijn gedecideerdheid in moeilijke omstandigheden.

Tot zover niets nieuws zou je zeggen. Maar Overy verbreedt het spectrum door op thematische wijze veel meer dan op de personen de nadruk te leggen op allerlei aspecten van beide regimes. Hij weidt uit over cultuur, terreur, persoonsverheerlijking, partijstaat, economie, de kunst van het oorlogvoeren en zo meer.

Hij schuwt daarbij niet de persoonlijke details, die in hun eenvoud in een paar woorden meer duidelijk kunnen maken dan vele bladzijden theorie. Prachtig is de parallelle beschrijving van de staalmagnaat Fritz Thyssen enerzijds, die het Hitlerregime ontvlucht omdat hij vond dat de Duitse economie teveel communistische trekjes kreeg, terwijl anderzijds Victor Kravtjenko, een hooggeplaatste ambtenaar in de Russische staalindustrie, in Amerika asiel aanvroeg omdat de Sovjet-economie, met zijn genadeloze uitbuiting van de arbeiders en boeren, hem deed denken aan de primitiefste dagen van het Westers kapitalisme.

Dit maakt snel duidelijk hoe de beide bevelseconomieën naar elkaar waren gegroeid. Onder Hitler moesten alle investeringsplannen worden voorgelegd aan de Reichsbank, die er vervolgens voor zorgde dat het kapitaal vooral terecht kwam bij projecten die met de staatsprioriteiten strookten. De overheidscontrole op de landbouw was in het Derde Rijk zelfs groter (en effectiever) dan in de USSR. Beide economieën groeiden ook bijna even hard, de Duitse tussen 1933 en 1937 met 70 procent en de Russische tussen 1928 en 1937 met eenzelfde getal.

Uiteindelijk zou de Sovjet-economie, toen het erop aankwam, dus tijdens de borsing van beide giganten in de oorlog, het beter doen dan de Duitse en wel omdat – je gelooft je ogen niet – de Russische economie een hogere mate van flexibiliteit en improvisatie kende. Zo produceerde Moedertje Rusland in de periode

1941-1945 182.000 kanonnen – en volgens Overy was de artillerie doorslaggevend in de oorlog – tegenover Duitsland 'slechts' 87.000. Of om het anders te formuleren: Duitsland was een land met een groot aantal staatsbedrijven en Rusland een land met een nog behoorlijk grote private sector.

Luie dictators, welwillende omstanders

De kracht van Overy's boek ligt voor een belangrijk deel in het ontmythologiseren en dan met name van het idee dat zowel Stalins USSR als Hitlers Derde Rijk politieke en bestuurlijke monolieten waren, waarin de overgrote meerderheid van de bevolking werd kleingehouden door extreme vormen van terreur, uitgeoefend door een kleine minderheid. Op bestuurlijk gebied konden beide dictators namelijk niet onvoorwaardelijk vertrouwen op de lagere administratieve echelons. Zelfs in de hoofdsteden was er voortdurend sprake van corruptie, politiek gekonkel en vluchtgedrag.

Van Berlijn was dat wel min of meer bekend, al was het alleen maar omdat Hitler een 'luie' dictator was. Maar in Moskou was de situatie niet veel anders. Stalin was weliswaar een harde werker en beter geïnformeerd dan wie dan ook – Overy onthult dat hij naast de reguliere geheime dienst ook nog beschikte over een particuliere variant (*Speciale Sector* geheten) – maar goede informatie is niet hetzelfde als goede controle. Omdat hij wist dat hij niet kon vertrouwen op de lokale bestuurders als het ging om betrouwbare informatie en consciëntieuze toepassing van de regels, nam hij maar zijn toevlucht tot het quotasysteem. Als de quota's, om wat voor redenen dan ook, niet werden gehaald, dan was het jammer voor de betrokkenen, maar wachtten hun zware straffen.

En wat de steun van de bevolking betreft: natuurlijk was men doodsbenauwd voor de staatsterreur, maar Overy weet overtuigend aan te tonen dat in beide landen het schrikbewind niet had kunnen werken zonder de vrijwillige medewerking van een overgroot deel van het volk. En hij is er niet de man naar om het bij

een dergelijke opmerking te laten. Hij legt uit dat het begrip terreur eigenlijk moet worden omgedraaid: niet de staat oefende terreur uit maar de vijanden van de heilsstaat waarnaar de overheid streefde.

De welwillende bevolking was daar het slachtoffer van (vandaar ook: vijanden van het *volk*) en het geweld dat van overheidswege werd uitgeoefend was juist noodzakelijk om haar te beschermen.

Deze openlijk gevoerde oorlog tegen deze nieuwwomschreven terreur kon dan ook op de wijdverbreide goedkeuring en zelfs medewerking van de kant van de burgers rekenen, burgers die daarom van Overy het epitheton *De Grote Medeplichtigen* krijgen.

In beide landen was de mentaliteit eerder een van een burgeroorlog dan die van een 'klassieke' totalitaire dictatuur.

Iconen

Die medewerking van de bevolking had een min of meer officiële kant in de vorm van een wijdverbreid verklikkersysteem en een informeel aspect in de vorm van vrijwillige aangiften. Overy beweert dat de instanties daarmee werden overstelpt en geeft zo aan hoe gretig veel mensen van deze mogelijkheid gebruik maakten. Dit in onze ogen abjecte gedrag werd dan ook niet als verraad maar juist als een sublieme vorm van waakzaamheid gezien. In de archieven van de NKVD vonden men het geval van een overijverige kampgevangene die meer dan driehonderd brieven schreef om allerlei mensen aan te geven. En in Saarbrücken was 70 procent van alle zaken die aangemerkt werden als (hoog-)verraad, waarop de doodstraf stond, voortgevloeid uit een aangifte.

Opvallend is dan weer wel dat een van de weinige plekken waar kon worden geprotesteerd, namelijk de

ingezonden-brievenrubriek van de verschillende kranten, veel werd gefrequentieerd en dan in de USSR nog meer dan in het Derde Rijk. Bovendien waren de Russische brieven openhartiger en verontwaardigder. Vele ervan gingen over de excessen van de geheime dienst en Stalin zou Stalin niet zijn wanneer hij deze rubrieken niet zou hebben gebruikt als (vals) motief om de 'bloedhond' Jezov, het hoofd van de NKVD, van zijn functie te ontheffen. Verbazend is ook dat deze klachten vrijwel nooit anoniem waren.

De ideologische betrokkenheid van de bevolking kreeg vooral vorm door de persoonlijkheidscultus. Standbeelden, manifestaties en goedkope of gratis uitgaven van hun belangrijkste geschriften, gaven Stalin en Hitler een aura van superioriteit en onfeilbaarheid.

Overy waarschuwt ervoor dit verschijnsel af te doen als een vorm van massahypnose. Weliswaar speelde vooral in Duitsland de NSDAP steeds meer de rol van aanjager van de Hitlerverering, maar beide heersers werden gedragen door een arsenaal aan populaire voorstellingen, zodat het propagandistische beeld van de leider evenzeer van onderop als van bovenaf werd opgebouwd. Dat laatstest zelfs in die mate dat beide leiders gevangen werden van het icoon dat van hen werd gemaakt, gedoemd om alles te doen wat de 'gelovigen' van hun god verlangden. Of, zoals Andrej Sinjavski het omschreef: 'Ook Stalin had niet het recht om zijn peinzende pijp of hangsnor af te leggen'.

En zo raast Overy maar door, voortdurend nieuwe inzichten verschaffend en mythes ondermijnend. Stalin een lompe, domme en onderontwikkelde Georgische proleet? Welnee; hij was een scherpzinnige, zeer ontwikkelde, behoedzaam manoeuvrende en intelligente man. Beleden en kritisch en in het bezit van een bibliotheek van 40.000 boeken. En verder een uitstekend toneelspeler...

Koude Oorlog avant la lettre

Vooral wanneer hij opereert op vertrouwd terrein is Overy niet te stuiten. En dat is in zijn geval het Armageddon dat operatie Barbarossa

teweegbracht. De bewapeningswedloop tussen Duitsland en de Sovjet-Unie die hieraan voorafging, was volgens hem een versie van de Koude Oorlog avant la lettre en veel belangrijker dan de wedren tussen Duitsland en de westerse landen.

Stalin zou het westerse imperialisme in deze jaren niet als een acute bedreiging hebben gezien, maar Duitsland des te meer. Hitler ging er op zijn beurt van uit dat het Westen uiteindelijk een sterk en machtig Duitsland zou moeten accepteren, omdat dit de enige manier was om het communisme uit Europa weg te houden. De eerste langeafstandsbommenwerper die vanaf medio jaren dertig werd ontwikkeld, kreeg niet voor niets de bijnaam 'Oeralbommenwerper'.

Het idee dat de Sovjet-Unie de strijd won dankzij een overmacht aan mensen en materieel is niet langer houdbaar. Na de verovering van West-Rusland in 1941 had Duitsland een groter reservoir aan mensen, grondstoffen en productiemiddelen dan de USSR. Dat verhinderde het overigens niet, veel Duitse vrouwen in de oorlogsindustrie tewerk te stellen. Aan het einde van de oorlog werkte daar 51 procent van hen (daar gaat weer een mythe, namelijk die van de moeder als spil van het gezin), een percentage dat niet veel lager lag dan in de USSR. Dat de Russen uiteindelijk wonnen had hele andere oorzaken.

In de eerste plaats omdat het Rode Leger gewoon beter was dan de Wehrmacht, in het bijzonder op het gebied van tactiek en strategie. Ten tweede, het is hierboven al genoemd, omdat de Sovjet-economie het beter deed dan de Duitse. Sterker nog: ze heeft nog nooit zo goed gefunctioneerd als tussen 1941 en 1945.

En ten derde omdat Stalin zich, naarmate de oorlog vorderde, steeds meer bewust werd van zijn beperkingen als *generalissimo* en daar ook de consequenties uit trok.

Wat terwijl Hitler, die als opperbevelhebber een ramp bleek maar desondanks steeds meer overtuigd raakte van zijn militaire genialiteit, zich bijna met elke militaire beslissing bemoeide.

Een stap als die van Stalin om maar-schalk Zjoekov tot plaatsvervangend opperbevelhebber te benoemen, zou in het Derde Rijk ondenkbaar zijn geweest.

Ten slotte

Overigens laat niet alle informatie zich even gemakkelijk verteren. Je kijkt bijvoorbeeld toch wel vreemd op van de cijfers over het aantal slachtoffers van de terreur die Overy presenteert. Volgens hem zijn de gevallen, die tot voor kort in het Westen circuleerden, niet langer vol te houden. Schattingen van 8 tot 20 miljoen arrestaties en van 9 tot 40 miljoen doden waren hier niet ongewoon.

Volgens Overy tonen de archieven een heel ander beeld. Het aantal door de geheime dienst tussen 1930 en 1953 gearresteerde, schuldig bevonden en veroordeelde personen bedraagt in totaal bijna vier miljoen, het aantal geëxecuteerden hiervan bijna 800.000. Het totale aantal sterfgevallen in de kampen van de Goelag van 1934 (toen de nauwkeurige registratie begon) tot 1953 bedroeg om precies te zijn 1.053.892; in de meeste gevallen waren die het gevolg van ziekte, werk, bevriezing en ondervoeding. In totaal zouden we daarmee uitkomen op bijna 1,8 miljoen mensen, nog altijd een schrikbarend aantal, maar inderdaad niet vergelijkbaar met wat we tot nu toe wisten of dachten te weten.

Maar klopt het? Als bijna-leeke zou je moeten afgaan op Overy's autoriteit. Ik heb nog geen fractie gelezen van wat hijzelf heeft doorgeworsteld en spreek geen woord Russisch. Maar toch. Als ik lees dat in vier jaar tijd meer dan 158.000 Sovjet-soldaten ter dood zijn veroordeeld – bijvoorbeeld vanwege 'desertie' (tegen 20.000 in de Wehrmacht) – dan begint de twijfel toch een beetje te knagen.

Blijft tenslotte de vraag of er tegen dit magistrale boek verder niets is in te brengen. Nee, eigenlijk niet. Behalve dan, en dat is echt onbegrijpelijk, dat er in zo'n dikke pil een register ontbreekt. Maar voor het overige: *Tolle lege!*

Jung Chang en Jon Halliday, 'Mao, het onbekende verhaal'

(Uitgeverij Forum: Amsterdam 2005), 941 blz., prijs € 39,95.

Enkele jaren geleden keerde een goede vriend en collega terug van een reis naar Cuba. Onder de parafernalia die hij van dat communistische relict had meegenomen, bevond zich een portret van Mao Zedong, dat hij uit balorigheid in de gang van zijn woonhuis wilde ophangen. Er ontspon zich al snel een discussie of dat eigenlijk nog wel kon, een dergelijke massamoordenaar aan de muur; een portret van Hitler hing je toch ook niet op?

Zo'n twistgesprek is nu niet meer mogelijk. Na het verschijnen van *Mao, Het onbekende verhaal* is wel duidelijk dat we te maken hebben met de grootste slachter van de vorige eeuw.

Toch is een dergelijke naïviteit wel begrijpelijk. Minstens twee generaties lang is Mao, zeker in linkse kringen, beschouwd als het acceptabele, ja zelfs modieuze gezicht van de communistische dictatuur. Onder het bewind van de filosoof-dictator vielen dan weliswaar slachtoffers, maar hij had toch maar een einde gemaakt aan de vele hongersnoden die China teisterden en ach, waar gehakt wordt vallen spaanders. Nietwaar?

Jung Chang, de bekende auteur van *Wilde Zwanen* en haar professorale echtgenoot Jon Halliday hebben elf jaar noeste arbeid gestoken in het bewijs van het tegendeel. En ik ben overtuigd. Gebruikmakend van getuigen over de hele wereld, van nieuw materiaal uit geheime Chinese en Russische archieven en van hun contacten met figuren uit de directe omgeving van Mao (inclusief de vrouw die zijn ondergoed waste), schetsen zij het portret van een man die met de grootste minachting neerkeek op de boeren – volgens hem waren zij twee schouders en kont d.w.z. zij produceerden alleen maar arbeid en mest – en voor wie een mensenleven geen enkele betekenis had. Tijdens zijn bewind zouden meer dan 70 miljoen mensen zijn omgekomen, en als het aan de Rode Keizer had gelegen, waren er dat nog veel meer geworden.

Mythen en feiten

Mao werd in 1893 geboren in Hunan. Hij werd daar opgeleid tot leraar, maar voelde zich niet agetrokken tot welke vorm van arbeid dan ook. Het liefst lag hij op zijn bed om te lezen. Dankzij een toelage van de communistische partij, waar-